ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНИХ ПРОФЕСІЙ

GENDER FEATURES OF MANIFESTATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN FUTURE PROFESSIONALS OF SOCIONOMIC PROFESSIONS

У статті представлено результати дослідження гендерних особливостей прояву комунікативної компетентності у майбутніх фахівців соціономічних професій. Здійснено аналіз феномена комунікативної компетентності, що трактується в межах роботи як багатоаспектне утворення, що охоплює знання про норми та правила перебігу різноманітних актів комунікації. Відзначено, що комунікативна компетентність визначає рівень успішності особистості у сфері налагодження й стабілізації конструктивного взаємозв'язку з іншими людьми, тому вона виступає важливою складовою частиною професіограми фахівців соціономічних професій. Зазначено, що процес становлення комунікативної компетентності обумовлюється складним комплексом численних факторів, які необхідно враховувати. Здійснено емпіричне дослідження, за результатами якого було встановлено, що майбутні фахівці соціономічних професій з андрогінним типом характеризуються вищим рівнем комунікативної компетентності, ніж досліджувані з маскулінним та фемінним типами. Виявлено, що більшість досліджуваних з андрогінним типом має високий рівень прийняття індивідуальності іншої людини, а також відсутність прагнення перевиховати співрозмовника та приладити його до власних вподобань, що свідчить про здатність адаптуватися до ситуації взаємодії з різними людьми. Такі досліджувані мають високі показники комунікативних схильностей, що свідчить про те, що ці індивіди легко пристосовуються до змін обстановки, постійно намагаються налагодити нові контакти з незнайомими людьми, проявляють ініціативу впродовж акту спілкування, характеризуються активною громадською позицією. У перспективах подальшого дослідження відзначено необхідність розроблення соціально-психологічного тренінгу, спрямованого на розвиток комунікативної компетентності у майбутніх фахівців соціономічних професій.

Ключові слова: комунікативна компетентність, гендерні особливості, фемінність, маскулінність, андрогінія, майбутні фахівці соціономічних професій.

маскулінність, андрогінія, майбутні фахівці соціономічних професій.

The article presents the results of the study of gender features of communicative competence manifestation of future specialists of socionomic professions. There was realized an analysis of the phenomenon of communicative competence; that concept is interpreted in this work as a multifaceted entity, which includes knowledge of the rules and regulations of various acts of communication. It was noted that communicative competence determines the level of personal success in establishing and stabilizing a constructive relationship with other people, so it is an important component of the professional profile of specialists in socionomic professions. It was indicated that the process of formation of communicative competence is conditioned by a complex set of numerous factors that must be considered.

There was conducted an empirical research, which revealed that future specialists in socionomic professions with androgynous gender type demonstrate a higher level of communicative competence than those studied with masculine and feminine types. It was found that most respondents with androgynous gender type have a high level of acceptance of another person's individuality, as well as a lack of desire to re-educate the interlocutor and conform him or her to their own preferences, that indicates the ability to adapt to interactions with different people. These individuals have high rates of communicative tendencies, which indicate that they can easily adapt to changes of the situation, constantly trying to establish new contacts with strangers, showing initiative during the act of communication and demonstrating an active public position. The perspectives of further research provide for the developing of socio-psychological training aimed at the improvement of communicative competence of future professionals of socionomic professions.

Key words: communicative competence, gender features, femininity, masculinity, androgyny, future specialists of socionomic professions.

УДК 159.9.072
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.22.29>

Пузь І.В.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології
Донецький національний університет
імені Василя Стуса

Дударенко А.А.

здобувач вищої освіти ОС «Бакалавр»
спеціальності 053 «Психологія»
Донецький національний університет
імені Василя Стуса

Постановка проблеми. Загальновідомо, що комунікативна компетентність являє собою невід'ємний компонент професіограм галузей типу «людина – людина», у межах яких різноманітні феномени соціального середовища розглядаються як предмет професійної діяльності, адже сутність соціономічних професій передбачає регулярне перебування у зв'язку з іншими людьми, ефективність якого багато в чому залежить від того наскільки фахівець майстерно володіє технологіями налагодження та збереження релевантного

обставинам контакту. Кожній людині властиві індивідуальний рівень розвитку пізнавальних та інтелектуальних здібностей, специфічний набір потреб, світоглядних стереотипів, упреджень та інших явищ. Саме тому під час взаємодії з іншими людьми фахівець має їх ідентифікувати впродовж комунікації за допомогою досконалого розуміння та використання вербальної та невербальної складових частин спілкування. В межах психологічної науки існує чимало суперечливих концепцій генезису особливостей прояву комунікатив-

ної компетентності. На нашу думку, доцільним є здійснення аналізу особливостей комунікативної компетентності майбутніми фахівцями соціономічних професій залежно від їхньої приналежності до певного гендерного типу, адже загалом маскуліність, андрогінність та фемінність відображають результат активної взаємодії генетичної першооснови з механізмами соціалізації. Слід зауважити, що гендерні характеристики можуть як оптимізувати формування комунікативної компетентності індивідом, так і перешкоджати перебігу цього процесу. Отже, вищеописані факти вказують на те, що проблема дослідження гендерних особливостей прояву комунікативної компетентності майбутніх фахівців соціономічних професій не лише є актуальною з теоретичної точки зору, але й володіє неабиякою практичною значущістю, оскільки різносторонньо кваліфікована молодь виступає потенціалом розвитку відповідного наукового-практичного поприща, що обумовлює необхідність створення оптимальних педагогічних умов для її ефективного професійного становлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Феномен гендерних особливостей особистості вивчали як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники, зокрема С. Бем, Ш. Берн, Л. Колберг, Р. Столлер, Е. Еріксон, Т. Бендас, Т. Говорун, Є. Ільїн, В. Каган, О. Кіз, І. Кон, О. Кочарян, І. Кльоцина, Л. Ожигова, Т. Кубриченко, В. Романова, О. Соколова, А. Чекаліна. Проблема комунікативної компетентності висвітлюється у роботах таких науковців, як Г. Андреева, О. Божович, Ю. Жуков, В. Кан-Калик, О. Леонтьев, Л. Петровська, Д. Равен, І. Родигіна, О. Сидоренко. Дослідження комунікативної компетентності фахівців соціономічних професій представлено у роботах Д. Годлевської, О. Канюк, Т. Кобзар, І. Козубовської, О. Корніяки, Л. Курят, Н. Левицької, В. Москаленко.

Постановка завдання. У роботі було поставлено завдання провести емпіричне дослідження гендерних особливостей прояву комунікативної компетентності у майбутніх фахівців соціономічних професій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Феномен комунікативної компетентності можна тлумачити як систему внутрішніх ресурсів особистості, що забезпечує налагодження ефективної комунікації в контексті взаємодії з іншими індивідами. Вперше це поняття застосував американський антрополог Д. Хаймс, намагаючись розширити концепцію лінгвістичної компетенції Н. Хомського. Первинна дефініція комунікативної компетентності трактувала її як своєрідну сукупність інтуїтивних навичок обміну інформацією, які засвоює носій мови внаслідок впливу на нього великого мовленнєвого потоку [6]. На нашу

думку, комунікативна компетентність являє собою конструкт, що охоплює знання про норми та правила перебігу актів комунікації.

У межах дослідження комунікативної компетентності було сформовано чимало різних наукових поглядів на структуру цього феномена. Так, Д. Хаймс виокремив такі компоненти:

- лінгвістичний (правила мови);
- соціально-лінгвістичний (правила діалектної мови);
- дискурсивний (правила побудови змістовного висловлювання);
- стратегічний (правила налагодження та підтримки контакту зі співрозмовником).

Існує думка про те, що задля досконалого розуміння конструкта комунікативної компетентності необхідно враховувати такі її складові частини, як комунікативно-діагностична (оцінка особливостей конкретної ситуації), комунікативно-прогностична (передбачення вірогідних наслідків взаємодії), комунікативно-програмуюча (підготовка до комунікації), комунікативно-організаційна (зосередження уваги співрозмовника на необхідному об'єкті або явищі). Деякі дослідники припускають, що комунікативна компетентність складається з лінгвістичних, психологічних та соціальних характеристик. Під час аналізу лінгвістичних характеристик насамперед варто враховувати обсяг лексичного запасу, рівень загальної грамотності, сформованість аналітичних умінь, ступінь мовленнєвої активності. Психологічна основа комунікативної компетентності являє собою здатність правильно оцінювати поведінку партнера, а також передбачає наявність мотивації як до комунікації, так і до розвитку власного потенціалу у відповідній сфері. Соціальні характеристики відображають рівень соціальної активності, спроможність до адекватного сприйняття соціальної ситуації та можливість пристосовуватися до її змін [2; 3; 5].

Загалом процес цілеспрямованого формування професійно-комунікативної компетентності майбутніх представників соціономічних професій потребує специфічної реалізації конкретних завдань, а саме оволодіння теорією професійного спілкування, пізнання його структури, функцій, стилів та моральних принципів; становлення професійно-комунікативних умінь та навичок; розвитку гуманістичного мислення; усвідомлення цінностей соціономічних професій; формування та активізації складових частин мотиваційної сфери, спрямованих на засвоєння відповідної професії, дидактичну рефлексію тощо [9].

Деякі науковці вважають, що становлення комунікативної компетентності необхідно здійснювати опосередковано, сприяючи розвитку тих психічних структур, які в межах архітекτονіки особистості взаємопов'язані

з вищезазначеним конструктом [1]. Особливої уваги заслуговує припущення, згідно з яким рівень комунікативної компетентності зумовлюється гендерними особливостями особистості. На нашу думку, зазначений феномен відображає своєрідне переживання людиною власної сутності і пов'язаний з узагальнюючою характеристикою особистості у вигляді системи категорій маскулінності й фемінності, котрі інтегрують нормативні уявлення про соматичні, психічні та поведінкові властивості чоловіків та жінок. Слід зауважити, що гендерні особливості можна тлумачити як прояв гендерної ідентичності особистості, яка являє собою специфічну єдність самосвідомості та поведінки індивіда, котрий ідентифікує себе як представника певної статі та орієнтується на вимоги відповідної статевої ролі [4]. Результати класичних досліджень свідчать про те, що маскулінність обумовлює, як правило, зорієнтованість особистості на задачу, а фемінність передбачає спрямованість психічної активності на міжособистісні стосунки [8]. Деякі науковці вважають, що цілісна особистість характеризується не домінуванням маскулінних або фемінних диспозицій, а явищем андрогінії, яке являє собою інтеграцію жіночого емоційно-експресивного стилю з чоловічим інструментальним стилем діяльності. У дослідженнях С. Бем відзначається, що андрогінія забезпечує індивіда найвищим рівнем розвитку соціальної адаптивності [7].

Відповідно до мети роботи нами було здійснено емпіричне дослідження на базі навчальної лабораторії кафедри психології Донецького національного університету імені Василя Стуса серед здобувачі вищої освіти філологічного та економічного факультетів. Загальна кількість досліджуваних склала 82 особи. Середній вік учасників дослідження становить 20 ± 3 роки. Специфіка комплексу психодіагностичних методик дала змогу проводити дослідження у груповій формі. Як психодіагностичний інструментарій було використано шкалу «Маскулінність – фемінність» із Фрайбурзького особистісного опитувальника, методику «Макулінність – фемінність» С. Бем, методику виявлення комунікативних та організаторських схильностей Б. Федоришина, методику «Поведінкові ознаки комунікативної толерантності» В. Бойко, тест комунікативних вмінь Л. Міхельсона (адаптація Ю. Гільбуха).

Задля визначення гендерних особливостей учасників дослідження нами було використано шкалу маскулінності/фемінності, що входить до складу Фрайбурзького багатофакторного особистісного опитувальника (авторами є Й. Фаренберг, Х. Зелг та Р. Гампел). Згідно з отриманими результатами, 34,1% досліджуваних характеризуються домінуванням

у структурі їхньої особистості фемінного типу, що свідчить про зорієнтованість психічної активності на міжособистісні стосунки та, як правило, передбачає високий рівень вираження таких рис, як сором'язливість, ніжність, м'якість, довірливість, схильність до співчуття, готовність до самопожертви. У 26,9% респондентів було виявлено маскулінний тип, пов'язаний зі спрямованістю особистісного потенціалу на вирішення завдань. Досліджуванам із цим типом зазвичай притаманне суттєве вираження наполегливості, владності, схильності обстоювати власну думку та ризикувати, аналітичності, самодостатності, впевненості у собі. У 39,0% досліджуваних було діагностовано наявність андрогінного типу, який являє собою інтеграцію жіночого емоційно-експресивного стилю з чоловічим інструментальним стилем діяльності, що обумовлює високий ступінь адаптивності до конкретних життєвих обставин. Схожі результати були отримані за методикою «Маскулінність – фемінність» С. Бем. Так, фемінний тип було виявлено у 21,9% учасників дослідження, маскулінний тип – у 29,3%, андрогінний тип – у 48,8% респондентів. Незначна розбіжність між результатами цих методик свідчить про достовірність отриманих даних.

Відповідно до мети дослідження, за результатами дослідження гендерних особливостей вибірку досліджуваних було поділено на три підгрупи. До першої (I) підгрупи увійшло 28 досліджуваних з фемінним типом, до другої (II) – 32 досліджуваних з андрогінним типом, а до третьої (III) – 22 досліджуваних з маскулінним типом. Подальше оцінювання результатів емпіричного дослідження було здійснено у вигляді порівняльного аналізу показників серед досліджуваних трьох підгруп.

У процесі дослідження комунікативної компетентності майбутніх фахівців соціономічних професій нами було використано комплекс опитувальників. Згідно з результатами методики виявлення комунікативних та організаторських схильностей (автор Б. Федоришин), 50,0% досліджуваних I підгрупи характеризуються низьким рівнем комунікативних схильностей, що може свідчити про загальну непристосованість до взаємодії із соціумом. Рівень вираження цієї якості у 7,1% досліджуваних цієї підгрупи є нижче середнього, що передбачає, як правило, відсутність прагнення до спілкування з оточуючими, поведінкову скутість під час потрапляння в новий колектив, домінування тенденції до перебування на самоті, наявність труднощів у налагодженні контактів з незнайомими людьми, небажання обстоювати свої погляди, а також слабку адаптивність до невідомих умов середовища. У 21,4% учасників дослідження, котрі увійшли до I підгрупи,

виявлено середній рівень комунікативних схильностей, який дає їм змогу прагнути до взаємодії з іншими людьми, не обмежувати спектр знайомств, відстоювати свою думку, проте слід зауважити, що вищеописаним поведінковим тенденціям цих осіб не притаманна стійкість, саме тому необхідно здійснювати цілеспрямований виховний вплив задля подальшого розвитку комунікативного потенціалу цієї категорії респондентів. 14,4% досліджуваних I підгрупи володіють високим рівнем комунікативних схильностей; ці індивіди легко пристосовуються до змін обстановки, постійно намагаються налагодити нові контакти з незнайомими людьми, проявляють ініціативу впродовж акту спілкування, характеризуються активною громадською позицією. У 7,1% осіб цієї підгрупи виявлено дуже високий рівень комунікативних схильностей, що передбачає наявність змоги ефективно діяти в невідомій ситуації або незнайомій компанії.

Серед учасників II підгрупи низький рівень комунікативних схильностей притаманний 12,5% досліджуваних; рівень нижче середнього було виявлено у 18,8% досліджуваних; 12,5% осіб продемонстрували середній рівень; у 37,4% учасників дослідження було виявлено високий рівень комунікативних схильностей, а у 18,8% – дуже високий ступінь розвитку цієї якості.

Серед учасників III підгрупи низький рівень комунікативних схильностей притаманний 18,2% досліджуваних; рівень вираження нижче середнього – 27,3% респондентів; середній рівень – 36,3% осіб; високий рівень – 9,1% учасників дослідження, а 9,1% мають дуже високий ступінь розвитку вищезазначеної характеристики.

Отже, узагальнюючи отримані результати, доходимо висновку, що серед досліджуваних з андрогінним типом виявлено найбільшу частку осіб з високими показниками комунікативних схильностей, а серед учасників дослідження з фемінним типом спостерігається найбільша кількість індивідів, котрим притаманний низький рівень розвитку цієї якості.

Для більш глибокого аналізу гендерних особливостей прояву комунікативної компетентності майбутніх фахівців соціономічних професій нами було використано методику «Поведінкові ознаки комунікативної толерантності» (автор В. Бойко). Так, серед досліджуваних I підгрупи 50,0% продемонстрували середній рівень комунікативної толерантності, що вказує на наявність у структурі особистості як толерантних, так і дискримінаційних позицій, саме тому ступінь толерантності їхньої поведінки неабиякою мірою залежить від умов конкретної ситуації. У 35,7% респондентів I підгрупи виявлено високий рівень вира-

ження вищезазначеної якості, що свідчить, як правило, про домінування у цих індивідів толерантних поведінкових тенденцій, пов'язаних із ліберальним ставленням до різноманітних поглядів, цінностей та переконань інших людей. 14,3% досліджуваних I підгрупи характеризуються дуже високим рівнем розвитку комунікативної толерантності, що передбачає найвищий ступінь сформованості спроможності до прийняття психічних станів, якостей та вчинків партнерів по взаємодії. Серед учасників II підгрупи середній рівень комунікативної толерантності притаманний 18,8% осіб; високий рівень – 37,5% учасникам дослідження; дуже високий ступінь – 43,8% досліджуваним. Серед учасників III підгрупи середній рівень вираження відповідної якості притаманний 54,5% досліджуваним; високий рівень – 36,4%; дуже високий рівень – 9,1%.

Слід зауважити, що цей опитувальник дає змогу порівняти схильності до прояву різних видів комунікативної толерантності у фемінних, андрогінних та маскулінних осіб за допомогою окремих шкал. Так, серед досліджуваних з андрогінним типом (II підгрупа) було виявлено найбільшу частку осіб, котрі продемонстрували високий рівень прийняття індивідуальності іншої людини, а також відсутність прагнення перевиховати співрозмовника та приладити його до власних вподобань; андрогінні особистості більш спроможні адаптуватися до партнерів по взаємодії, ніж досліджувані з фемінним або маскуліним типом. Серед респондентів із фемінним типом виявлено найбільшу частку досліджуваних, яким притаманний високий рівень терпимості до фізичного та психічного дискомфорту партнера по спілкуванню; також варто зазначити, що фемінні особи менш схильні до категоричності та консерватизму під час оцінювання інших людей, ніж андрогінні та маскулінні. Серед респондентів із маскуліним типом виявлено найбільшу частку досліджуваних, спроможних стримувати неприємні переживання під час зіткнення з некомунікабельними якостями партнера; маскулінні особи рідше, ніж фемінні та андрогінні респонденти, використовують себе як еталон під час оцінювання інших людей, а також вони характеризуються більш вираженою схильністю пробачати іншим ненавмисне заподіяння шкоди.

Отже, можна зробити висновок, що серед досліджуваних з андрогінним гендерним типом виявлено найбільше осіб з високими показниками комунікативної толерантності; варто зазначити, що андрогінні респонденти продемонстрували найбільшу схильність до прояву різних видів комунікативної толерантності, ніж фемінні та маскулінні учасники дослідження.

Задля кращого розуміння гендерних відмінностей у прояві комунікативного потенціалу майбутніми фахівцями соціономічних професій нами було використано методику визначення комунікативних вмінь Л. Міхельсона (адаптація Ю. Гільбуха). Так, у 35,7% респондентів I підгрупи було виявлено домінування компетентних типів реагування, що свідчить про наявність у структурі особистості цих індивідів достатньо сформованої системи знань про особливості конструктивної взаємодії з оточуючими людьми. 64,3% досліджуваних цієї підгрупи характеризуються схильністю до неефективного реагування, пов'язаного або з проявом агресії, або з надмірною поступливістю, піддатливістю. Серед учасників II підгрупи домінування компетентного типу реагування виявлено у 81,3% досліджуваних; схильність до неконструктивних типів спостерігається у 18,7% андрогенних особистостей. Серед учасників III підгрупи домінування компетентного типу реагування виявлено у 54,5% досліджуваних; схильність до неконструктивних типів спостерігається у 45,5% маскулінних особистостей.

Здійснений статистичний аналіз дає змогу вважати отримані дані достовірними. Так, згідно з результатами методики виявлення комунікативних та організаторських схильностей (автор Б. Федоришин) виявлено статистично значущі розбіжності у прояві високого рівня комунікативних схильностей між андрогінними та маскулінними особистостями ($\varphi^*=2,734$, $\alpha=0,01$), а також між андрогінними та фемінними респондентами ($\varphi^*=2,614$, $\alpha=0,01$). Відмінності у прояві комунікативної толерантності, виявлені завдяки методиці «Поведінкові ознаки комунікативної толерантності» (автор В. Бойко), також можна вважати достовірними, оскільки емпіричне значення φ^* -критерія потрапляє в зону значущості під час зіставлення андрогінних респондентів із маскулінними ($\varphi^*=2,766$, $\alpha=0,01$) та фемінними ($\varphi^*=2,612$, $\alpha=0,01$) особами, схильними до високого рівня вираження відповідної якості. Емпіричні тенденції, отримані за методикою визначення комунікативних вмінь Л. Міхельсона, характеризуються статистичною значущістю, адже $\varphi^*=2,116$ під час зіставлення високих показників респондентів з андрогінним та маскулінним типом ($\alpha=0,05$) і $\varphi^*=3,733$ під час зіставлення андрогінних осіб з фемінним типом ($\alpha=0,01$). Отже, статистичний аналіз сигналізує про те, що підгрупа андрогінних досліджуваних містить більшу частку індивідів із високим рівнем комунікативної компетентності, ніж підгрупи маскулінних та фемінних осіб.

Узагальнюючи отримані результати дослідження, доходимо висновку про те, що майбутні фахівці соціономічних професій з андро-

гінним типом продемонстрували вищий рівень комунікативної компетентності, ніж фемінні та маскулінні респонденти.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, на підставі теоретичного аналізу та результатів емпіричного дослідження ми дійшли таких висновків. Комунікативна компетентність являє собою багатоаспектне утворення структури, що охоплює знання про норми та правила перебігу комунікації і визначає рівень успішності особистості у сфері налагодження й стабілізації конструктивного взаємозв'язку з іншими людьми. Зазначений феномен можна ідентифікувати як невід'ємний компонент професіограм соціономічних професій, оскільки він забезпечує фахівців цих галузей спроможністю вдало організовувати контакт із клієнтами, заглиблюватися в сутність їхніх проблем та ефективно супроводжувати їх впродовж процесу подолання життєвих труднощів. У ході дослідження було встановлено, що майбутні фахівці соціономічних професій з андрогінним гендерним типом характеризуються вищими показниками комунікативних схильностей, комунікативної толерантності та комунікативних умінь, ніж представники фемінного та маскуліного типів.

Перспектива подальших досліджень полягає у більш ретельному дослідженні висвітленої проблеми, а також розробленні соціально-психологічного тренінгу, спрямованого на формування комунікативної компетентності у майбутніх фахівців на етапі професійного навчання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баранюк В. Сучасні підходи до формування комунікативної компетентності майбутніх фахівців соціальної роботи. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка*. 2014. № 4. С. 37–42.
2. Безрук В. Комунікативна компетентність в контексті сучасних дослідницьких концепцій та підходів. *Актуальні проблеми державного управління*. 2017. Вип. 1. С. 23–27.
3. Білоус Р., Кочергін Р. Вплив емоційної сфери студента на розвиток комунікативної компетентності. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2014. Вип. 1. С. 154–158.
4. Данильченко Т. Феномен гендерної ідентичності в психології. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки*. 2013. Вип. 114. С. 57–63.
5. Кіян Л. Дослідження проблеми когнітивних здібностей як складової комунікативної компетентності особистості. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Психологія*. 2013. Т. 18. Вип. 4. С. 129–135.
6. Мазур Г., Теслюк В. Поняття комунікативної компетентності: наукові підходи та визначення сутності. *Науковий вісник Національного універси-*

тету біоресурсів і природокористування України. Серія: Педагогіка, психологія, філософія. 2013. Вип. 192 (2). С. 227–232.

7. Мухіна А. Проблеми гендерної та статево-рольової ідентичності в загальній та спеціальній психології. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2010. Вип. 16. С. 291–294.

8. Нестеренко М. Розвиток наукових уявлень про гендерну ідентичність і її структуру в психології. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. Сковороди. Психологія*. 2011. Вип. 41. С. 128–137.

9. Пузь І., Шевченко О. Значення комунікативної компетентності у професійному становленні майбутніх психологів. *Психологічний часопис*. 2018. № 4. С. 149–164.